

**Природно-кліматичні та соціально-психологічні умови
промислового розвитку Чернігівської губернії
наприкінці XIX — на початку XX ст.**

У статті висвітлюються важливі аспекти соціально-економічної історії Чернігівщини у пореформений період. Подано цікаві висновки щодо впливу природно-географічного та соціально-психологічного факторів на промисловий розвиток регіону під час модернізаційних процесів другої половини XIX — початку XX ст.

В статье раскрываются важные аспекты социально-экономической истории Черниговщины в пореформенный период. Сделаны интересные выводы про влияния природно-географического и социально-психологического фактора на промышленное развитие региона во время модернизационных процессов второй половины XIX — начала XX в.

На сучасному етапі економічного розвитку України актуальним залишається вивчення регіональної історії. Це дозволяє досліднику прослідкувати процес формування і становлення господарства окремих територій, особливо під час перехідного етапу. До того ж, зміни, що відбувалися у економічному житті Чернігівщини у пореформену добу, певною мірою вплинули на специфіку економіки краю в XX ст., і мають відголосок й сьогодні. Це і зумовлює перспективність і доцільність вивчення даної проблеми.

Дореволюційна історіографія проблеми представлена працями М. Соболева, М. Туган-Барановського, В. Дорошенка, М. Грушевського, а також спеціалізованими виданнями «Журнал мануфактур і торгівлі», «Вісник промисловості» [1]. Ці дослідження є різнопланові за проблематикою і містять багатий статистичний матеріал. Їх аналіз дозволяє прослідкувати динаміку модернізаційних процесів, промислове зростання та зміни соціальної структури населення. Однак, вони мають або загальний характер, або подають лише фрагментарну інформацію про появу і подальше функціонування фабрично-заводських підприємств.

Різні аспекти проблеми пореформеного розвитку Російської імперії та українських земель неодноразово розглядалися у роботах радянського періоду. Зокрема, у працях Л. Мельника, М. Слабченка, І. Бровера, О. Нестеренка, В. Голобуцького [2]. Для них характерна однобічна тематична спрямованість, недостатнє врахування регіональних особливостей, акцент на вивченні промислового розвитку Півдня України.

На сьогодні, більшість наявних досліджень переважно загального характеру присвячені проблемам промислової політики російського уряду, аналізу фабрично-заводського законодавства, іноземного інвестування, меншою мірою вивчається фінансова та податкова сфери. В цілому, сучасна історіографія питанням економічної історії приділяє недостатньо уваги. Можна назвати ряд праць, які прямо або в контексті досліджуваної проблеми розглядають основні напрямки імперської регіональної політики та вплив її на господарство України [3].

Отже, метою даної історичної розвідки є показ природно-географічних та соціально-психологічних умов економічного розвитку Чернігівської губернії кінця XIX — початку XX ст.

П'ятнадцять повітів Чернігівської губернії на другу половину XIX ст. в економічному плані розвивались нерівномірно, що зумовлювалось регіональними особливостями. Природно-кліматичні умови та територіальне розташування дозволяють нам поділити цю місцевість на три зони. Південна або степова включала: Козелецький, Ніжинський, Борзнянський, Конотопський та частини Глухівського, Кролевецького і Сосницького повітів. Ця смуга належала до лісостепу з

м'яким кліматом, сприятливим для вирощування практично всіх землеробських культур, а особливо зернових і технічних, цукрового буряку та тютюну. Найродючіші по всій губернії ґрунти (урожайність сам-8, сам-16) [4], то дозволяли населенню забезпечувати себе продовольством повністю.

Середню смугу складали північні частини Глухівського, Кролевецького, Сосницького, а також Новгород-Сіверський, Городнянський, Чернігівський та Остерський повіти. Ґрунти на цій території сіропіщані (врожайність становила сам-3, сам-5) [5]. Подекуди зустрічались піщані та підзолисті, що були мало родючими. До третьої зони відносились Стародубський, Мглинський, Суразьський і Новозибківський повіти. Значну площу її займали болота й ліси, тому кількість орних земель була незначною. А часті бурі, град нищили посіви. Через нестачу пасовищ займатися скотарством теж було вигідно не скрізь [6].

Отже, лише в степовій смузі губернії було вигідно займатися сільським господарством. Населення решти повітів змушене було шукати інші шляхи заробітків: займатися промислами, ремеслами, організувати заклади фабрично-заводського типу. Цьому сприяли і запаси необхідної сировини. Значна кількість лісів, поклади торфу за умов дорогого вугілля забезпечували потреби підприємства у паливі. Тобто, природно-кліматичні особливості краю за умов продуманого господарювання сприяли б розвитку промислового сектора.

Ще одним впливовим регулятором економічного розвитку виступає соціальний фактор. Середня густина населення по Чернігівській губернії на 60–90-ті рр. XIX ст. становила 31,5 чоловік на одну квадратну версту⁷. У цілому, населення по території розподілялось нерівномірно: у Ніжинському повіті — 41,4 чол., Конотопському — 41,2, Борзнянському — 40,9, Кролевецькому — 38,9, Стародубському — 38,2, Новозибківському — 33,7, Чернігівському — 33,2, Глухівському — 31,6, Козелецькому — 30,4, Суразьському — 30,3, Мглинському — 29,1, Сосницькому — 28,4, Городнянському — 26,3, Новгород-Сіверському — 25, Остерському — 18,9 чоловік⁸. Але навіть і така густина населення, яка не досягла ще аграрного максимуму, а в деяких районах навіть так званого цивілізаційного рівня, з огляду на нестачу придатної для обробітку землі, зумовлювала хронічне малоземелля.

Процес урбанізації на Чернігівщині проходив значно повільніше, ніж в решті губерній Наддніпрянщини. Протягом другої половини XIX ст. станова структура суспільства зазнала незначних змін, відсоток міського населення залишався традиційно низьким — 9,9% на 1859 р. і 14,2% на 1894 р. [9]. У пореформену добу спостерігалось скорочення чисельності дворянства, погіршення його фінансового становища. Слід зазначити, що й протекційна політика царського уряду по відношенню до нових індустріальних галузей далеко не в усьому відповідала економічним інтересам поміщиків, особливо у сфері митного обкладання та експорту сільськогосподарських машин. Недарма серед промисловців в останній чверті XIX ст. стали традиційними нарікання на «однобоку» урядову політику [10].

Проаналізований матеріал дає нам змогу говорити, що за нових економічних умов у Чернігівській губернії, як і на решті території України, дворянство поступово втрачало своє лідерство у господарстві. Так, на 1860 р. цьому стану належало всього 38% підприємств Чернігівщини, а купцям — 61% [11]. Провідну роль у формуванні промислової буржуазії почали відігравати купці й міщани. На основі статистики можна встановити, що вже на кінець XIX ст. капітали міських прошарків домінували у дрібній та середній промисловості [12].

Незважаючи на пореформені зміни, можливості козаків та селян для занять у фабрично-заводському виробництві залишались незначними. Основними причинами цього були: обмежені можливості для накопичення стартового капіталу та традиційне сприйняття модернізаційних

процесів. Етнограф П. Чубинський із цього приводу говорив: «Малорос малопідприємливий. Єдиним джерелом багатства вважає землеробську працю» [13].

Гострою залишалась проблема малоземелля. Так, максимальний розмір земельної ділянки «Місцевим положенням» для Чернігівської губернії визначався у 4 дес. на ревізську душу, тоді як за оцінками тодішніх економістів для забезпечення нормального господарювання потрібно було мати як мінімум 5 дес. [14]. Реально ж по повітам тимчасово зобов'язані отримали значно менше — 0,9 десятин на душу в середньому по губернії. Найнижчий показник — 0,5 дес. у Конотопському повіті, а найвищий — 1,3 дес. у Мглинському [15]. До того ж, їх становище ускладнювалось виплатою викупних платежів та відбуванням панщини. На 1902 р. козаки та державні селяни становили 5,9% зайнятих у промисловості [16].

Отже, для Чернігівщини у період індустріалізації була характерною загальна тенденція зростання ініціативи і переважання у промисловому секторі купецького та міщанського стану, скорочення дворянського підприємництва при незначній участі у модернізації козацтва та селянства.

Аналізуючи економічний розвиток губернії, автор вважає за доцільне визначити роль етнічного, релігійного та ментального чинників. За статистикою А. Русова на території Чернігівщини «малороси» становили 85,6%, «великороси» — 6,1%, білоруси — 5,6%, євреї — 2,5%, німці-колоністи — 0,16%, цигани — 0,04% і найменше греки — 0,02% [17]. Щодо території розселення, то українці проживали переважно у Конотопському, Борзнянському, Ніжинському, Козелецькому, південно-східній частині Остерського, степовій Сосницького, на півдні Чернігівського, Глухівського та Кролевецького повітів (91–98%) [18]. Білоруси заселяли північні повіти: Суразьський, Стародубський, Городнянський, Новозибківський, Мглинський. Євреї домінували у містах Глухівщини та Чернігівщини. Греки оселялися переважно на Ніжинщині, німецькі колоністи — у Борзнянському повіті, а цигани — у Конотопському та Новгород-Сіверському [19]. Три останні етноси суттєвого впливу на промисловість губернії не мали, насамперед через малочисельність.

Доволі цікавою є історія ніжинських греків, які протягом другої половини XVII–XVIII ст. відігравали помітну роль у економічному розвитку регіону. Ситуація змінилася після приєднання до Російської імперії території Північного Причорномор'я, коли грецькі купці почали переселятися у портові міста, такі як Одеса, Херсон, Таганрог для ведення торгівельної діяльності. У Ніжині залишилася їх незначна частина, більшість якої була вже не в змозі займатися господарством. Становище ускладнювалось і загостренням стосунків грецької общини із місцевим населенням. Причиною цього були розширення прав та привілеїв, жалувані грамоти грекам, які визначали їх привілейоване становище. Однак, Ніжинський грецький магістрат у 1872 р. припинив свою діяльність [20].

На відміну від греків, німці колоністи проживали компактними поселеннями і з місцевими жителями зв'язків фактично не підтримували. Вони переважно займалися сільським господарством, до того ж, воно відрізнялось лише поліпшеними способами ведення скотарства, а в землеробстві особливих здобутків не досягли. Цигани належали до стану державних селян. Незначна частина їх була ковалями, а переважна більшість продавала коні, жила за рахунок крадіжок [21].

Щодо білорусів, то цікаву характеристику їх економічного потенціалу дав К. В. Корвін-Піотровський: «Безпечність і байдужість проявляються у тутешнього литвина тим сильніше, чим менші його кошти. Найголовніша причина цього полягає у наявності неродючих, невдячних ґрунтів, які вимагають надмірних зусиль для обробітку, але ніколи не винагороджують праці

землероба. Це і позбавляє литвина усякої енергії» [22]. Така особливість білорусів не дозволила їм стати справжніми підприємцями.

З огляду на таку специфіку етнічного складу населення пореформеної доби на прикладі Чернігівської губернії можна стверджувати, що модернізаційні процеси у незначній мірі впливали на різні етноси. Це стосувалось і найбільш чисельної групи — українців. Серед них мало було економічно міцних, підприємливих, а відтак, політично активних підприємців. Слушною з цього приводу є висловлювання Домонтовича: «Розкішна природа і заняття землеробством розвинули у малороса переважно поетично-споглядальну натуру, яка мало сприяла виробленню у нього тієї практичності і комерційної винахідливості, що була характерною для великороса» [23].

Така особливість титульного етносу дає підстави дослідникам стверджувати про феномен модернізаційної пасивності українців. По-перше, вона зумовлювалася процесом відставання промислового розвитку України, особливо Лівобережжя, від Центральної Росії. Не останню роль при цьому зіграла і колонізація Півдня. Не варто забувати про особливості національно-регіональної політики російського уряду, спрямованої на асиміляцію неросійських народів.

На . протигагу пасивності, обережності, стриманості українців енергійністю і підприємливістю вирізнялись росіяни, особливо старообрядці. Крім конфесійної солідарності, патрональних відносин у общині, велике значення для їх успішної торгово-промислової діяльності мали суворі етичні норми. Прихильники старої віри зберігали за собою репутацію чесних і порядних партнерів [24].

На кінець XIX — початок XX ст. розкольники в значній мірі впливали на економічний розвиток Чернігівської губернії. Наприклад, тільки у Клинцях із 7 385 жителів старообрядці становили 5 301. Тут працювало 20 суконних мануфактур, а на околицях відкрилось близько 100 різного роду майстерень [25]. Промисловцям вдалося налагодити постійні торгівельні зв'язки із Петербургом і Москвою. Клинцівські купці вивозили товар до Пруссії, Сілезії, а привозили з Німеччини, Прибалтики, Архангельська сукно, вино, рибу. Невпинно зростав протягом другої половини XIX ст. капітал старообрядницької верхівки. У Новозибкові їй належало 5 парусинових і стільки ж чинбарних та свічкових заводів, 4 салотопних, які виробляли продукцію вартістю 50 тис. крб. на рік. Один тільки купець Філатов мав кредит від московських торговців на 300 тис. крб. [26].

Про великий розмах їх торгівельної діяльності свідчить одна із скарг купця Запоріжжя: «Старообрядницькі слободи Чернігівської губернії, знамениті своєю впертістю у розколі, не менш відомі у промисловості та торгівлі. Завдяки їм північна частина краю набула тепер яскраво вираженого промислового характеру» [27]. Такою красномовною є оцінка сучасника економічної ролі старообрядців на Чернігівщині. Варто зазначити, що на кінець XIX ст. серед цієї групи населення тільки на Чернігівщині виділялись мільйонери, зокрема, Гусев, Філатов, Петров. Їх підприємницька діяльність була яскравим прикладом для інших етнічних груп.

Таким чином, протягом XIX — початку XX ст. економіка Чернігівської губернії зберігала аграрний профіль, на що сильно впливали природно-географічні, соціально-психологічні чинники.

Примітки:

1. Соболев А. М. Таможенная политика России во второй пол. XIX века. — Томск, 1911. — 350 с.; Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. — СПб., 1907. — Т. 1. — 190 с.; Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. — Відень, 1917. — 114 с.; Грушевский М. Д. Украинство в России, его запросы и нужды. — СПб., 1906. — С. 470—512.
2. Мельник Л. Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1969. — 69 с.; Слабченко М. Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст.: В 2-х

тт. — Харків: Держвидав України, 1925—1927 рр.; Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. — Одеса: Пролетар, 1931. — 175 с.; Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. — К.: Політвидав, 1952. — 108 с.; Голобуцький В. С. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. — К.: Вища школа, 1970. — 298 с.

3. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. — Дніпропетровськ, 1992. — 172 с.; Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні. — К.: Інститут історії України НАН, 1999. — 232 с.; Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало ХХв.). В 2-х тт. — СПб.: Изд-во «Дмитрий Булавин», 1999; История предпринимательства в России: В 2-х тт. — М.: Росспэн, 2000; Рондо Камерон. Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней. — М.: Росспэн, 2001. — 543 с.

4. Руссов А. А. Описание Черниговской губернии. — 1899. — Т. 2. — 74 с.

5. Там же. — С. 46—50.

6. Там же. — С. 70—75.

7. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные генералами Генерального штаба. Черниговская губерния. — СПб., 1865. — 123 с.

8. Там же. — С. 95—98.

9. Там же. — С. 112—115.

10. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х рр. XIX ст. — К.: Наукова думка, 1975. — 154 с.

11. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. — С. 46.

12. Русов А. А. Указ. соч. — С. 48—52.

13. Там же. — С. 75—77.

14. Там же. — С. 89.

15. Там же. — С. 90.

16. Там же. — С. 85—87.

17. Русов А. Нежинский уезд. Статистическо-экономическое описание. — Нежин, 1880. — 154 с.

18. Там же. — С. 143—146.

19. Там же. — С. 135.

20. Кухаречко М. Правовий статус ніжинських греків та їх взаємовідносини з ніжинським місцевим населенням // Література та культура Полісся. — Ніжин, 2005. — Вип. 28. — С. 50—51.

21. Домонтович М. Указ. соч. — С. 88—89.

22. Корвин-Пиотровский К. В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. — Чернигов, 1887. — 155 с.

23. Домонтович М. Указ. соч. — С. 75—79.

24. Мащенко С. Старообрядці на Придесенні (історико-релігієзнавчий нарис) // Сіверянський літопис. — 2000. — № 5. — С. 82—92.

25. Там само. — С. 86.

26. Руссов А. Описание Черниговской губернии... — С. 95—99.

27. Там же. — С. 110.